

Důvodová zpráva k otázkám budování systémů pro zpřístupňování elektronických vysokoškolských kvalifikačních prací v České republice

Tato zpráva poukazuje na podstatné aspekty procesu zpřístupňování vysokoškolských kvalifikačních prací v elektronické formě (e-VŠKP) a zdůvodňuje potřebu budování a rozvíjení jejich systémů v České republice i jejich integraci se systémy zahraničními. Cílem zprávy je podrobnější komentář tezí předložených v sumarizovaném stanovisku. Členům AKVŠ může zpráva sloužit jako východisko pro vlastní aktivity v této oblasti a jejich koordinaci s aktivitami vyvíjenými v národním nebo mezinárodním rámci.

Úvod – vysoké školy v roli producentů elektronických informačních zdrojů

Vysoké školy stejně jako další instituce působící v oblasti vědy a výzkumu zaznamenaly v posledním desetiletí výrazné změny ve všech procesech komunikace vědeckých, odborných nebo administrativních informací. Díky velkému rozvoji a aktivnímu využívání informačních technologií se také stávají samy významnými producenty a distributory vlastních specifických informačních zdrojů v elektronické formě. Minimálně tři významné kategorie primárních dokumentů textové povahy, tj. preprinty, výzkumné a technické zprávy a **vysokoškolské kvalifikační práce**, zejména pak **práce disertační**, se v pozvolně rostoucích objemech zpřístupňují prostřednictvím elektronických archivů nebo virtuálních digitálních knihoven, a to především volně přes WWW rozhraní. Vedle volného zpřístupňování, které je v zahraničí výrazným trendem doby, jsou VŠKP v některých zemích (např. v USA) zpřístupňovány také prostřednictvím zavedených komerčních registračních a publikačních systémů, které mohou znamenat jistou konkurenci pro systémy s volným přístupem. Volné zpřístupňování e-VŠKP uživatelům z celého světa bezesporu značně ovlivňuje **formy komunikace ve výzkumu a vysokoškolském vzdělávání**, a proto je podporováno finančně i jinak jak ze strany univerzit nebo s nimi spolupracujících organizací a nadací výzkumného charakteru, tak ze strany státních orgánů a organizací v jednotlivých zemích nebo organizací mezinárodních. Příkladná je v tomto směru především aktivita organizace UNESCO, která v rámci své webové prezentace vybudovala a i nadále rozvíjí rozsáhlou elektronickou příručku k tvorbě a rozšiřování diplomových a disertačních prací v elektronické formě (<http://etdguide.org/>). **Poptávka po těchto dokumentech ze strany uživatelů u nás významně roste.**

1. Cíle budování a provozování systémů pro zpřístupňování e-VŠKP

Obecné výhody, které budování moderních systémů zpřístupňování e-VŠKP v elektronické formě přináší: komplexní registraci, jednoduché vyhledávání informací a on-line přístup k primárním dokumentům z prostředí www, urychlení výměny informací v oblasti vědy, výzkumu, podporu vzdělávacího procesu. Poskytuje možnosti prezentace škol z hlediska historie, vývoje, šíře i kvality její odborné produkce. Skutečné efektivity pak dosahují systémy budované na národní úrovni, kde dochází ke spojení pracovních sil, prostředků, k vytváření jednotného prostředí a postupů.

Již existující i projektované systémy pro **volné zpřístupňování e-VŠKP** mohou dále sledovat celou řadu konkrétnějších cílů. Připomeňme, že se například sleduje dosažení kvalitativního **zlepšení vysokoškolské výuky a komunikace informací**, tvořených a produkovaných přímo na vysokých školách. Cílem je sdílení znalostí a podpora prostředí vědy a výzkumu. Podstatným cílem je skutečnost, že studenti mají možnost zahrnovat do svých prací prvky, které tradiční forma zahrnout nedovolovala, tj. například **prvky multimediální** nebo **hypermediální**. Sleduje se osvojování práce s multimediálními prvky a dovedností **elektronického publikování**, které by mělo budoucí profesionály lépe připravit na jejich působení v digitální době. Řada systémů zdůrazňuje i cíl zcela volného zpřístupňování e-VŠKP se záměrem pomoci zejména studentům ze zemí třetího světa.

Od systémů se pak očekává výraznější **snížení nákladů** a zefektivnění celého procesu předkládání a zpracování prací ve vysokoškolských knihovnách. V souvislosti s tím by měly být zároveň rozvíjeny **nové technologické prvky budování digitálních knihoven**. Systémy pro rozšiřování e-VŠKP by měly plnit **běžné funkce digitální knihovny**, tj. automatické zpracování, ukládání, archivování a online zpřístupňování e-VŠKP přes webové rozhraní. Žádoucí je i funkce vyhledávání z úplného textu. Systémy e-VŠKP by měly být také integrovány se stávajícími systémy knihoven. Současné americké lokální systémy e-VŠKP zahrnují navíc také potřebnou funkci **automatického podávání disertačních prací** (angl. submission) včetně ukládání **metadat** přímo autory za podmínky dodržování stanovených standardů a metodik. Pokud univerzity stále požadují odevzdávání VŠKP také v tradiční papírové podobě, lze jejich elektronický exemplář **deponovat** do vysokoškolské knihovny dodatečně až po ukončení její obhajoby. Podobná praxe je zavedena v Austrálii.

Cíle

Nezůstat stát stranou mezinárodních aktivit v této oblasti a neocitnout se tak v roli pouhého „pasivního konzumenta“ e-VŠKP nabízených zahraničními systémy, a to nejen z vyspělých zemí. Zahájit systematické a koordinované činnosti, směřující ke koncepčnímu řešení této problematiky v ČR. Vytvářet podmínky pro možnost integrace českých systémů do mezinárodních struktur.

2. Významné systémy a projekty pro zpřístupňování e-VŠKP v zahraničí

Výše zmíněná integrace českých systémů pro zpřístupňování e-VŠKP byla míněna především směrem k nejvýznamnějším **globálním** či **mezinárodním virtuálním digitálním knihovnám pro e-VŠKP** (především disertační, habilitační a případně i diplomové práce). Na prvním místě je třeba jmenovat úspěšný globální systém „Síťové digitální knihovny pro diplomové a disertační práce“ **NDLTD** (<http://www.ndltd.org>), jehož provoz zajišťuje Virginský polytechnický institut a státní univerzita (USA). Systém NDLTD má v současnosti již téměř 200 institucionálních členů, z toho 170 univerzit, kde vedle USA (zhruba 50%) je početně zastoupeno například Španělsko, Austrálie, Kanada, SRN, ale i některé země třetího světa. Systém NDLTD zahrnuje nejnovější technologické aplikace pocházející ze špičkových výzkumů v oblasti digitálních knihoven. Pravidelně je statisticky sledována vysoká návštěvnost komplexního digitálního fondu NDLTD. Druhým úspěšným mezinárodním systémem je futuristicky nazvaný systém „**CyberThèses**“ (<http://www.cybertheses.org>), který byl původně projektem univerzit pouze z frankofonních zemí (Francie a Kanady). K dnešnímu dni se k němu však připojila také řada zemí z Latinské Ameriky a Afriky. Systém prochází v současné době významnou technologickou inovací.

Významným trendem v oblasti zpřístupňování e-VŠKP je také formování **systémů národního charakteru**. Jejich budování a provoz je zpravidla zabezpečen pomocí legislativy různého charakteru. Budování systémů pro zpřístupňování e-VŠKP na **národní** nebo **státní úrovni** je podle názorů renomovaných zahraničních odborníků optimální situací. Lze tak zajistit nejen kvalitní registraci a jednotné zpracování všech dokumentů, ale i jejich případnou dlouhodobou archivaci v národním repozitáři včetně jejich komplexního a sofistikovaného vyhledávání. Uspokojování uživatelských potřeb by v takovém případě mělo dosáhnout co nejlepší úrovně. K úspěšným systémům, ačkoli bez legislativního rámce, patří „Australský program digitálních disertací“ **ADT** (<http://adt.caul.edu.au/>), který v současnosti zahrnuje cca 50 % všech disertačních prací obhájených v zemi. Slibně se v zemích mimo Evropu rozvíjí například i „Brazilská digitální knihovna diplomových a disertačních prací“ **BDTD**, (<http://www.ibict.br/bdtd/inicio.htm>). Z evropských systémů je třeba zmínit zejména kvalitně zajištěný německý projekt „**DissOnline.de**“ (<http://www.dissonline.de>), který se vyznačuje těsnou spoluprací německých univerzit a národní Německé knihovny SRN (Die Deutsche Bibliothek), jež zabezpečuje registraci a dlouhodobou archivaci elektronických disertačních prací také na svém depozitním serveru. Výhodou německého projektu je legislativní zabezpečení odevzdávání povinného výtisku disertačních a habilitačních prací. Obdobný projekt je v současnosti formován také ve **Francii**, kde je rovněž povinné odevzdávání disertačních prací zabezpečeno tradičně (již téměř 200 let) ministerskou vyhláškou.

Vedle otevřených a veřejně dostupných systémů existuje i kvalitní komerční zpřístupňování elektronických disertačních prací s možností objednávky úplného textu prostřednictvím americké společnosti **UMI** (<http://www.lib.umi.com/dissertations>). Jde o mezinárodní systém s tím, že produkce z území USA je registrována téměř 100% (databáze obsahuje cca 1 800 000 záznamů s retrospektivou od 1861, z čehož je 1 000 000 plnotextově dostupných na mikrofilmech nebo v elektronické formě).

Cíle

Navázat na zahraniční zkušenosti a využít výsledků výzkumu zahraničních systémů (grantová úloha FRVŠ č. 2045/2003, okruh E2 „E-DI“, Univerzita Karlova, viz <http://full.nkp.cz/nkkr/Nkkr0204/0204268.html>). Zasadovat se o vytvoření koncepce budování digitální knihovny na národní úrovni, zahrnující jednotlivé lokální archivy e-VŠKP, a to zejména pokud jde o registraci, zpracování a zpřístupňování **disertačních** a popřípadě **habilitačních prací** v elektronické formě. Navázat také na registraci disertačních prací zajišťovanou v posledních letech Státní technickou knihovnou v Praze, včetně vazby na evropský systém šedé literatury **SIGLE**.

3. Aktuální stav budování lokálních systémů pro zpřístupňování e-VŠKP v ČR

Z analýzy stavu zpřístupňování e-VŠKP v ČR, provedené na podzim 2003, vyplynulo, že jde o problematiku, jejíž řešení je velmi žádoucí a v určitých aspektech i naléhavé. Analýza zahrnuje nejen vysoké školy, na kterých již buď byl do provozu uveden lokální systém pro odevzdávání, zpracování, ukládání a zpřístupňování e-VŠKP, nebo k němu směřuje nový projekt. Bylo zjištěno, že každá vysoká škola řeší způsob zadávání a schvalování témat VŠKP, sběr a zpřístupňování základních informací o nich, jakož i vyžadování a úpravu e-VŠKP na základě vlastních předpisů, způsobů, metodik a technologií. Zdaleka ne na všech školách je zřejmě v této souvislosti zaveden systém elektronického způsobu komunikace studentů se školou. Na zpracovávání a zpřístupňování informací o VŠKP se podílejí různé útvary vysokých škol, jen někde jde o **knihovny** (a to opět různou měrou a v různé formě).

Pod pojmem zpřístupňování e-VŠKP je třeba rozlišovat dva procesy, které ovšem spolu úzce souvisejí:

1. zpřístupňování informací o VŠKP (bibliografických informací)
2. zpřístupňování samotných prací (úplného textu primárního dokumentu v elektronické formě).

Zpřístupňování bibliografické informace bývá realizováno na různých úrovních školy. A v současné praxi v ČR existuje také řada různých modelů tohoto procesu:

- a) jednotlivé katedry nebo ústavy samy vytvářejí seznamy VŠKP a/nebo budují vlastní databáze
- b) paralelně nebo výlučně probíhá evidence v celkovém informačním systému školy
- c) registrace VŠKP souvisí s budováním databáze publikační činnosti školy
- d) knihovny se podílejí nebo samy vytvářejí separátní databáze VŠKP, protože je považují za běžnou součást svých fondů a záznamy tedy bývají také součástí katalogů
- e) záznamy jsou součástí katalogu knihovny a paralelně ještě i součástí univerzitního systému
- f) záznamy jsou součástí knihovního katalogu a v rámci webové prezentace školy je k dispozici také seznam s odkazy k bibliografickým záznamům.

Různost řešení evidentně souvisí jednak se způsobem uložení a zpřístupnění primárních dokumentů (prezenčně podle předchozího tradičního modelu v knihovně, v archivu, na katedrách atd.), jednak s existencí různých směrnic a předpisů, které upravují tuto oblast na každé vysoké škole. Na všech školách v současné době sice existují takové směrnice a předpisy, navazující více či méně na zákonné normy, značně se však mezi sebou liší, mají různou obsahovou úroveň, jsou různě dostupné, mají různou formu samostatnosti, dosahu, závaznosti, mnohdy nejsou jednotné ani v rámci jedné vysoké školy.

Pokud jde o **zpřístupňování úplných textů VŠKP v elektronické formě**, byly v této oblasti na několika vysokých školách zahájeny **systematické práce** a vybudovány základy lokálních systémů. Jde o: Akademií múzických umění v Praze, Masarykovu univerzitu v Brně, Ostravskou univerzitu v Ostravě, Univerzitu Pardubice, Vysokou školu báňskou-TU Ostrava a Vysokou školu ekonomickou v Praze.

Společným rysem těchto projektů je, že jsou, až na výjimku, řešeny na úrovni celé školy, nikoliv jejich jednotlivých součástí a že řešení bylo iniciováno nebo se na něm významně podílely **knihovny příslušných vysokých škol**. Největším problémem pro řešení se ukázala být neexistence potřebných příslušných **směrnic a předpisů**, které by řešily také jednotnou formální úpravu, resp. strukturu prací v elektronické verzi a jednotné způsoby souvisejících administrativních a organizačních procedur na všech složkách příslušné vysoké školy, a to v přímé spolupráci s jejich knihovnami.

Jen menší procento směrnic všech VŠ se zabývá přímo elektronickou formou prací, jen malé procento škol vyžaduje odevzdávání elektronické verze prací a specifikuje podrobněji její parametry. Analyzované směrnice se vztahem k elektronické formě zahrnovaly

(mnohdy nesystematicky) požadavky na užívané textové editory, typy a velikosti písma, formátování stránek (řádkování, šířka, výška, okraje, styly), formu zpracování příloh, šablonu pro vypracování, nosiče a jejich počet (ZIP, disketa, CDR), požadované formáty (DOC, RTF, PDF, HTML, výjimečně XML), návod pro konverzi do předepsaného formátu, komprimaci souborů, další požadavky týkající se údajů v práci uváděných (abstrakt, klíčová slova, prohlášení aj.), údajů pro evidenci v databázi, dále požadavky na způsob odevzdávání, případně i formu prezentace pro vlastní obhajobu (PPT). Je patrné, že zatím zřejmě neexistují ucelenější koncepce těchto činností na vysokých školách nebo nejsou dosud zviditelněny, a že tyto otázky řeší převážně jen jednotlivé součásti škol (např. fakulty, ústavy apod.) podle svých představ, potřeb, možností a dovedností. To vše situaci budování integrovaného systému zpřístupňování VŠKP v rámci celé školy, ale i mimo ni, velmi komplikuje.

Uvedené projekty ukazují, že zpřístupňování e-VŠKP formou úplných textů nepředstavuje na lokální úrovni pro jednotlivé školy technologický ani technický problém. Problémem se však jeví jejich propojitelnost, která závisí na volbě prostředků. Důležitým momentem řešení zpřístupňování e-VŠKP je totiž výběr archivačních a prezentačních formátů, struktura jejich popisu (metadat) atd. Zde se citelně projevuje neexistence jednoznačného a závazného celostátního doporučení, které by korespondovalo se zahraničními standardy a sloužilo by jako metodický návod. To se projevilo také ve výsledcích uvedených projektů: liší se způsobem a rozsahem zpřístupňování e-VŠKP, způsobem spolupráce s knihovním systémem školy, strukturou jejich popisu (metadaty), použitými softwarovými prostředky, používanými archivačními a prezentačními formáty a organizací souvisejících procesů. Stav současných systémů v ČR tak zatím neumožňuje ani národní propojení těchto systémů, ani jejich bezproblémové připojení k systémům, jako jsou NDLTD aj.

Analýza ovšem také ukázala, že angažování vysokoškolských knihoven v dané problematice vedlo ke snahám o zavedení potřebné standardizace souvisejících procesů, byť zatím jen na lokální úrovni. Knihovny by tak mohly v uvedených procesech sehrát významnou roli, avšak bez úzké spolupráce s počítačovými odborníky a také bez podpory vedení VŠ se neobejdou.

Uvedené projekty byly většinou dotovány ze státních prostředků, zejména z prostředků FRVŠ. Bylo by neekonomické nadále podporovat nekoordinovaný rozvoj dalších lokálních separátních systémů bez možností vzájemné přímé technické spolupráce.

Cíle

Podporovat významnou **roli knihoven vysokých škol** v systémech pro zpřístupňování e-VŠKP Zaměřit se na vytvoření a podporu standardů, které by vedly ke **sjednocování** všech podstatných administrativních a technologických postupů v již existujících i v nově zakládaných systémech pro zpřístupňování e-VŠKP včetně aplikace nezbytných mezinárodně doporučovaných standardů. Zasazovat se o spolupráci knihoven, pracovníků v oblasti informačních technologií a managementu VŠ. Usilovat o efektivní využívání a sdílení prostředků.

4. Předmět zpracování a digitální archivace v systémech e-VŠKP

Analýza zahraničních i již existujících českých systémů pro zpřístupňování e-VŠKP poukázala na další palčivou otázku: jaké **typy** VŠKP se mají zpracovávat, uchovávat

(zejména dlouhodobě) a zpřístupňovat v elektronické formě. Moderní systémy v zásadě umožňují elektronické publikování a zpřístupňování jakéhokoli typu prací vedoucích k získání akademických, vědeckých nebo pedagogických hodností tj. rigorózní, diplomové, případně i bakalářské práce. K nejcennějším ovšem patří **práce disertační a habilitační**. Je skutečností, že v ČR řada knihoven/škol věnuje pozornosti pracím diplomovým, což je dáno značným zájmem o ně ze strany uživatelů knihoven. Pro řadu škol je zřejmě proto žádoucí mít je k dispozici volně alespoň v rámci intranetů vlastních univerzit. Toto řešení je zcela legitimní a rozhodnutí je v kompetenci každé školy, zda bude věnovat této činnosti patřičné finanční, organizační, personální, technické a technologické prostředky. Z případných prostředků státu by však zřejmě měly být bezprostředně podporovány snahy vedoucí k řešení vybudování digitálních fondů **disertačních prací** a jejich virtuální digitální knihovny na národní úrovni. V řadě zemí taková podpora existuje. Analýza vybraných zahraničních systémů doložila, že v současné době je v rámci mezinárodních, národních i lokálních systémů pozornost věnována v zásadě pouze **disertačním pracím** (pracím vedoucím k získání hodnosti doktora, Ph.D.) a popřípadě **pracím habilitačním** (v některých zemích). Především **disertační práce** uchovává a komerčně zpřístupňuje, a to i elektronickou formou, americká společnost UMI, magisterské diplomové práce jsou zastoupeny jenom v menším množství. Převážně **disertační práce** tvoří zatím hlavní část digitálního fondu systému **NDLTD**, centrální vyhledávání a zpřístupňování diplomových prací v elektronické formě uložených na lokálních serverech univerzit je však systémem zaručeno také. Jenom **disertační práce** (s rozšířením na **práce habilitační**) jsou předmětem elektronického zpřístupňování v projektech národní úrovně v SRN, Francii i jinde. Mezinárodní systém **CyberThèses** je věnován také jenom **disertačním pracím**. Zajímavé stanovisko zastávají odborníci australského národního systému **ADT**. Na lokálních serverech univerzit jsou ukládány a zpřístupňovány vedle **disertačních prací** výjimečně také **kvalitní diplomové práce** vzešlé z **výzkumné činnosti**.

Priorita daná **disertačním pracím**, zejména v projektech národní úrovně, vyplývá především ze skutečnosti, že jde zpravidla také o legislativně zajištěnou vyčerpávající národní registraci tohoto obsahově cenného typu dokumentu a že nezbytným úkolem nově budovaných systémů je také zabezpečení **národního archivu e-disertací**, který umožní jejich dlouhodobou archivaci pro potřeby budoucích generací. To vše vyžaduje nemalé finanční prostředky. Ve výše zmíněných zemích jsou proto projekty podporovány významnými částkami ze strany národních výzkumných nadací.

Cíle

Zaměřit se prioritně na elektronické zpřístupňování **disertačních prací a na projekty, směřující k budování systému na národní úrovni**, s tím, že každá škola zváží sama, zda a jak bude zpřístupňovat i další typy. Zasazovat se o vytvoření legislativního opatření, vedoucího k zajištění centrálního zpracování a zpřístupňování disertací z každé univerzity v ČR - v optimálním případě již v elektronické formě. Usilovat o prosazování požadavků na návazné změny či doplňky v zákonu o vysokých školách, podporovat vznik souvisejících normativních materiálů, směrnic a předpisů.

5. Aktéři budování a provozu systémů pro zpřístupňování e-VŠKP

Budování a provoz systémů e-VŠKP zahrnuje, jak dokládají příklady ze zahraničí, následující aktéry, kteří zajišťují různorodé funkce v „**životním cyklu**“ VŠKP:

- Autory VŠKP
- Školy (univerzity) a jejich funkcionáře a učitele
- Výpočetní centra a jejich pracovníky
- Vysokoškolské knihovny a jejich pracovníky

K výše uvedeným 4 aktérům systémů e-VŠKP lze případně přiřadit ještě 2 jiné subjekty, které by se mohly významně zasadit o budování a provoz těchto systémů. Prvním může být organizace univerzitních knihoven, podobně jako je tomu i v zahraničí. Pomoc v některých státech přichází i od **orgánů státní správy**, které mají na starosti vědu, výzkum a vysokoškolské vzdělávání (ministerstva školství nebo vysokého školství). Příkladná je v tomto směru činnost resortního ministerstva ve Francii.

Je třeba zdůraznit, a provozy již existujících systémů to dokládají, že pokud má být systém úspěšný a má plnit potřebné cíle, mělo by dojít ke **konsensu** alespoň mezi čtyřmi výše uvedenými aktéry. Jenom iniciativa knihovníků (ta bývá běžnou záležitostí) nebo odborníků z výpočetních center nestačí. K diskusím je třeba přizvat a na řešení problémů zainteresovat také vedoucí pracovníky a učitele vysokých škol. Vynechání však nemohou být ani samotní autoři prací. Jsou jednak subjekty působení vysoké školy v procesu tvorby kvalifikačních prací, jednak subjekty, kteří také rozhodují o zpřístupňování prací směrem k dalším uživatelům.

Cíle

Iniciovat jak spolupráci s odborníky z oblasti IT, např. spolupráce e sdružením EUNIS, tak s vedením vysokých škol. Usilovat o získání podpory dalších organizací a to i na státní úrovni. Hledat možnosti institucionálního zabezpečení provozu systému na národní úrovni.

6. Příprava a podpora autorů e-VŠKP v procesech jejich tvorby a předkládání

Neméně podstatnou otázkou v systémech zpřístupňování e-VŠKP jako celku je také zajištění optimálních **podmínek přípravy** těchto prací pro jejich autory (doktorandy, diplomanty aj.) ze strany vysokých škol. Zcela jasné je (dokládají to analyzované zahraniční systémy), že pro zabezpečení kvalitně vytvořené e-VŠKP je bezpodmínečně nutná příprava autorů formou školení a přípravy řady pomůcek, příruček, šablon e-VŠKP a popřípadě i sofistikovaných programů pro zpracování strukturovaného elektronického textu (například byl-li by požadován formát XML) včetně integrace obrazových, zvukových či multimediálních souborů do základního textu práce. Potřebná školení jsou nutná i pro zabezpečení **procesu zpracování metadat** ze strany samotných autorů. Jde o běžnou záležitost ve všech zahraničních systémech. Závažný charakter má rovněž příprava autorů prací v **oblasti autorsko-právní problematiky**, zejména pokud jde o povinnosti autorů při užívání prací jiných autorů (citování) a předávání práv k publikování VŠKP a jejich komunikaci ve společnosti (licence). Nevnímání či podceňování přípravy a podpory autorů by bylo špatnou vizitkou profesionálně budovaného systému pro zpřístupňování e-VŠKP. Optimální by bylo i v tomto směru sjednocování metodik a technologií na národní úrovni.

V ČR by práce v této oblasti měly postupně vyústit do vytvoření **jednotných struktur pro jednotlivé typy VŠKP v elektronické formě**, které by byly závazné pro všechny české vysoké školy. Publikování mnohočetných nejednotných příruček a různých předpisů pro strukturování VŠKP v dosavadní praxi českých vysokých škol by se mělo postupně stát

minulostí. Týká se to mj. i způsobů citování literatury v rámci VŠKP. Role knihoven vysokých škol a jejich pracovníků je zde rovněž nezastupitelná.

Cíle

Usilovat o podporu vyšších forem **počítačové, publikační, právní a informační gramotnosti** autorů VŠKP. Iniciovat vytváření modelových příruček a jiných pomůcek pro tvorbu VŠKP v elektronické formě. Spolupracovat přitom s pedagogy vysokých škol. Podporovat vytváření **jednotných struktur pro jednotlivé typy VŠKP** v elektronické formě a napomáhat jejich prosazování na jednotlivých vysokých školách. Podporovat vytváření optimálních předpokladů bezproblémové komunikace těchto dokumentů i informací o nich v prostředí počítačových sítí a příslušných digitálních systémů.

7. Autorsko-právní aspekty a problémy zpřístupňování e-VŠKP

Autorsko-právní problematika patří k podstatným a zároveň velmi složitým a citlivým otázkám v systémech zpřístupňování e-VŠKP. Český autorský zákon nově odděluje osobnostní a majetková práva autora ke jejich dílu. VŠKP jsou z pohledu uvedeného zákona také **autorskými díly**, ale mají zároveň povahu **administrativních dokumentů**. Proto je k jejich zpřístupňování nutný nejen souhlas autora, ale také souhlasu školy, která přiděluje akademickou hodnost.

Analýza zahraničních systémů pro zpřístupňování e-VŠKP potvrdila, že problémy ve zpřístupňování těchto prací nejsou neřešitelné. Současný stav našeho autorského zákona dovoluje řešit zpřístupňování (a to nejen v elektronické podobě) pouze na základě uzavření licenční smlouvy podepsané autorem a statutárním zástupcem školy.

Odevzdávání VŠKP za účelem získání příslušné akademické či vědecké hodnosti bývá realizováno především na základě předpisů pro příslušné studijní programy (doktorské a jiné) jednotlivých vysokých škol. V některých zemích jsou tyto předpisy závislé na celostátně platných legislativách typu vysokoškolských zákonů. Odevzdávání VŠKP v elektronické formě výlučně nebo v doprovodu formy papírové v zahraničí nařizuje příslušný funkcionář školy

Zpřístupňování VŠKP (i e-VŠKP) je umožněno na základě autorizace autora a statutárního zástupce školy ve formě **smlouvy** či **licence**. Některé formy licenčních smluv dokonce velmi přesně stanovují i formy zpřístupňování (prezenčně, absenčně v rámci vysokoškolské knihovny, v rámci MVS, on-line v rámci intranetu školy, on-line v rámci intranetu a extranetu nebo on-line v rámci intranetu, extranetu i internetu). V zahraničních systémech (v USA i jinde) se vyskytuje již (téměř) standardní situace při zpřístupňování e-VŠKP:

- a) celá práce je zpřístupněna volně přes WWW do celého světa,
- b) celá práce je zpřístupněna pouze v rámci sítě dané školy,
- c) zpřístupnění celé práce je zcela pozdrženo na dobu maximálně 2 let z důvodu například patentového řízení a poté se autor rozhodne pro jiný z nabízených způsobů a
- d) celá práce je zpřístupněna v rámci sítě školy a její části (abstrakt, obsah, závěra aj.) volně v rámci WWW.

V některých systémech se vyskytuje i možnost zpřístupňování e-VŠKP za úplatu (systém je zaveden například v australském systému ADT).

Disertační a habilitační práce patří k nejcennějším VŠKP. Prezентují výsledky vědecké činnosti autora příslušné vědecké komunitě. Argumentace zahraničních odborníků v této oblasti zdůrazňuje, že na rozdíl od jiných autorských děl se v případě VŠKP neočekává, že autor získá honorář, nýbrž **vědecké uznání** své práce ve formě přidělení dané hodnoty, a proto by taková díla **měla být šířena zdarma** a to minimálně (i bez souhlasu autora) v rámci dané školy.

Cíle

Navázat na návrhy možností řešení této problematiky předložené v expertíze M. Boháčka na Celostátní poradě vysokoškolských knihoven v Hradci Králové 2003 (viz <http://lib.uhk.cz/cpvsk2003/index.php?id=bohacek>). Prosazovat povědomí o náležitostech Licenční smlouvy, využít vzoru vypracovaného pro VŠE a usilovat její prosazení do běžné praxe škol (viz <http://www.vse.cz/download/file.php3?file=licence-VSprace>). Iniciovat další pracovní semináře nebo porady k těmto otázkám. Iniciovat jednání, vedoucí k projednávání a posuzování návrhů změn v základních legislativních materiálech vztahujících se k autorskému právu, i k možnostem povinného odevzdávání e-VŠKP minimálně pro účely celonárodní registrace. Usilovat o změny v navazujících předpisech vysokých škol. Motivovat autory k zájmu o zpřístupňování jejich prací na nekomerční bázi.

8. Technologické aspekty budování a provozování systémů pro zpřístupňování e-VŠKP

Systémy mezinárodní nebo národní úrovně v zahraničí jsou provozovány zpravidla na základě modelu **distribuovaných databází (repozitářů)** e-VŠKP lokalizovaných na serverech jednotlivých škol a na základě centralizovaného vyhledávání v souborné databázi metadat. Výrazným trendem je uplatňování koncepce **otevřených digitálních knihoven** dle principů a protokolu pro sběr metadat Inicativy otevřených archivů **OAI-PMH**. Znamená automatickou sklizeň metadat z jednotlivých archivů a jejich centralizované zpracování pro potřeby efektivního vyhledávání, popřípadě i jejich dalšího poskytování směrem k jiným službám. Zdá se, že bez tohoto modelu se v ČR nebude možné obejít, máme-li se integrovat s jinými systémy a službami v zahraničí. Systémy budované na národní úrovni zpravidla zabezpečují také provoz národního archivu e-VŠKP (týká se zejména disertačních prací) prostřednictvím specializované instituce.

V provozu systémů digitálních knihoven hrají podstatnou roli **formáty samotných e-VŠKP** a **formáty metadat**. Srovnávací analýza zahraničních standardů struktur prací i metadat ukázala, že určité problémy stále existují, ale intenzivně se řeší. Trendem je prosazování datových formátů typů XML jako optimálních pro potřeby jak dlouhodobé archivace dokumentů, tak sofistikovaného vyhledávání informací z úplných textů. Vzhledem k tomu, že jde stále o nákladnou záležitost, uplatňují se prozatím v roli archivačních formátů ponejvíce formáty PDF a TeX nebo LaTeX. K prezentaci prací se využívá formátů PDF, HTML, PostScript i jiných. S datovými formáty souvisí úzce i otázka pokud možno jednotného uspořádání celého textu včetně údajů v oblasti preliminárií a postliminárií (seznamu literatury apod.). V jednotlivých zemích již jsou taková uspořádání zavedena a jsou plně integrována do komplexního datového formátu. Bez toho by nebylo možné bezproblémově provozovat systém pro zpřístupňování e-VŠKP, zejména jsou-li v nich

zabezpečovány konverzní procesy (například z předarchivačního formátu do formátu archivačního a následně formátu výstupního). Pokud jde o **metadata**, v jednotlivých zemích jsou zpravidla k dispozici národní standardy, které jsou si v podstatných charakteristikách podobné (výchozí platformou je standard Dublin Core). Významný i pro ČR může být známý americký standard ETD-MS, který má již připraveno i mapování do katalogizačního formátu MARC21 (pro potřeby konverze metadat do katalogizačních formátů). I proto je v současné době možné realizovat prakticky bezproblémové toky metadat v mezinárodním kontextu v rámci sítě Internet.

K dalším předpokladům provozu systémů pro zpřístupňování e-VŠKP patří zabezpečení základního **aplikačního softwaru** (uplatňují se buď hotové, zejména volně dostupné programové balíky, jako například Eprints.org aj., nebo vlastní programy provozovatelů archivů realizované ponejvíce na bázi volných a otevřených zdrojů). Součástí programových balíků bývají i programy pro pohodlný zápis a ukládání metadat samotnými autory (například německý produkt MMMfT). K neméně závažným otázkám, jež jsou v zahraničí řešeny, patří také problematika **trvalých identifikátorů** archivovaných e-VŠKP. Nabízejí se různé typy trvalých identifikátorů, například americký HDL (Handles) uplatňovaný v řadě lokálních systémů v USA, identifikátor PURL, rozvíjený v rámci OCLC, nebo identifikátor URN, který je nasazován v současnosti v evropských projektech. Zatím na experimentální bázi je řešen proces směrovacích služeb pro identifikátor URN:NBN (<http://nbn-resolving.de/>) v celonárodním projektu pro zpřístupňování e-disertací v SRN.

Cíle

Zasazovat se o přípravu nezbytných národních standardů pro zpracovávání, archivování a zpřístupňování e-VŠKP. Řešit jako prioritu metadatový standard. Usilovat o podporu postupného nasazování datových formátů typu XML pro e-VŠKP včetně návazných procesů vyhledávání informací v nich pomocí WWW rozhraní. Podrobněji zmapovat formální úpravy VŠKP na různých školách a v rámci možností navrhnout jejich postupné sjednocování. Věnovat pozornost zajištění vhodného aplikačního SW. Řešit otázky související s trvalou archivací velkých objemů dat. Iniciovat organizování školení a odborných seminářů týkajících se technologických otázek pro pracovníky z univerzitních knihoven i z výpočetních center vysokých škol.

Praha, 25. 3. 2004